

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ZEMFİRA MUSA QIZI ƏLİYEVA

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN
SEMANTİK-FUNKSIONAL VƏ
STUKTUR TƏKAMÜLÜ

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və Tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akad. **Ağamusa Ağası oğlu Axundov**

Rəsmi opponetlər: **Buludxan Əziz oğlu Xəlilov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Qulu oğlu Cəfərov
filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl Babaş oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti, türk filologiyası kafedrası

Müdafiə “_06_” ___03_ 2012-ci il saat “___” də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 143, Bakı şəhəri H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Sifətlər türk xalqlarının dilini, milli varlığını, tarixini, mənəviyyatını əks etdirən qədim dil vahidləridir. Türk dillərinin inkişafının bütün mərhələlərində müşahidə olunan sifətlərin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sifətlər fundamental fəlsəfi-məntiqi keyfiyyət kateqoriyasının dildə ifadə vasitələridir. İnsan şüurundakı fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar məhz onların dildə bilavasitə əksi olan dil kateqoriyaları ilə reallaşır. Məntiqi kateqoriyalar, o cümlədən, keyfiyyət kateqoriyası bütün dillərə aid olub, hər bir konkret dildə öz funksional ifadə formasını tapır. Odur ki, türk dillərinin inkişafının bütün mərhələlərində müşahidə olunan sifətlərin diaxronik planda sistemli şəkildə araşdırılması zərurəti meydana çıxır. Türk dillərində sifətlərin müəyyən zamanlarda diaxron və sinxron planda tədqiqat obyektinə çevrilməsinə, qeyd etdiyimiz mövzuya bir sıra monoqrafiyaların¹, dissertasiyaların², məqalələrin³ həsr olunmasına, dərsliklərdə bu mövzudan ətraflı bəhs edilməsinə baxmayaraq, bir sıra problemlər hələ də həllini tapa bilməmişdir. Hətta bəzən sifət bəhsinə çox səthi yanaşılmış, bu leksik-qrammatik kateqoriya sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir.⁴ Dilin əsl mahiyyətini dərk

---

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1973, s.100; Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Azərbaycan EA nəşri, 1951, s.135; Грамматика Азербайджанского языка, изд., «Элм», 1971, с.68.

² Б.М.Тагиев. Степени имён прилагательных в азербайджанском языке (на основе материалов XIV-XX вв.), АҚД, Баку, 1965; А.Г.Эйвазов. Степени имён прилагательных в азербайджанском языке (с привлечением материалов из других тюркских языков). АҚД., Б, 1964.

³ К.М.Любимов. «О степенях сравнения прилагательных в тюркских языках», ВЯ, 1968, №6, с.147-149.

⁴ Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, «Илим», 1966, 102-104; Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1953, 24-31; Кондратьев В.Г. Грамматический очерк языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Л., 1981, 32-34; Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957, с.51-58; Banquoğlu T. Türk dili araşdırmaları yıllığı, 1957, s.102-104; Arat Rahmatı. Türkcede sifət məfhumu və bunun ilə ilgili tabirler. İstanbul, 1965, s.1-16.

etmək üçün, dil komponentləri arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmaq, ətraf mühitin dilə təsirini müəyyənləşdirmək, tarixi təkamül prosesi nəticəsində dildə gedən dəyişikliklərin səbəbini araşdırmaq lazımdır. Sifətlərin semantik və qrammatik strukturunu təcrid olunmuş şəkildə deyil, çoxmənahlıq, omonimlik, sinkretiklik, sinonimlik, derivasiya, distribusiyaya, konversiyaya və s. linqvistik anlayışların kontekstində tədqiq etmək zəruridir.

Deyilənlər türkologiyada keyfiyyət kateqoriyasının və onun dildə ifadə vasitəsi olan sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülünün diaxronik planda öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Bu tədqiqatın aktuallığı bir də ondadır ki, türk dillərində həm məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində dilçilikdə ən çox mübahisələrə səbəb olan keyfiyyət kateqoriyası kimi mürəkkəb və ziddiyyətli bir problemin təhlilinə yönəldilmişdir.

Türkologiyada nitq hissələrinin təsnifi probleminin mübahisəli olması da bu leksik-qrammatik kateqoriyanın təkamül qanunlarının lazımınca öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Sifətlər nitq fəaliyyətində yaranır, formalaşır və dil faktına çevrilir. Bu dil vahidləri tarixən digər nitq hissələri ilə əlaqədə inkişaf edir və bu əlaqələr şəbəkəsində formalaşır. Sifətlər öz leksik-qrammatik funksionallığına və semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələri kontekstində özünə məxsus yer tutur. Verbal təfəkkürün ümumbəşəri xarakterinə əsaslanan nitq hissələrinin kateqorial mahiyyəti ümumdil xüsusiyyəti olmaqla tipoloji cəhətdən eynidir. Türk dillərində kateqorial mənə sisteminin eyniliyinə görə, morfoloji əlamətlərində və sintaktik xüsusiyyətlərində fərqlərin, demək olar ki, çox az olduğuna görə nitq hissələrinin tərkibi oxşardır. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikaları həmin dillərin nitq hissələri tərkibinin əsasən eyni olduğunu göstərir. Türkologiyada bu problem az işlənmişdir. Odur ki, tədqiqatımız türk dillərində sifətlərin nitq hissələri kontekstində, isim və zərf ilə müqayisəli şəkildə diaxron planda araşdırılması baxımından da aktualdır.

Türk dillərinin müqayisəli-tarixi metod əsasında tədqiqi keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri olan sifətlərin hərtərəfli araşdırılmasına imkan verir, müqayisə metodu əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır. Müqayisəli-tarixi metod əsasında aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət türk dillərində nəzərdən

keçirilən obyektlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir. Belə obyektlər leksik-qrammatik sistemlər, nitq hissələri və s. ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatımızın predmetini qohum türk dillərində keyfiyyət kateqoriyasının və onun ifadə vasitəsi olan sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülünün diaxronik planda sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Belə bir tədqiqatın zəruriliyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

Türkologiyada sifətlər fəlsəfi-məntiqi və dil kateqoriyalarının arasındakı münasibət baxımından kifayət qədər öyrənilməmişdir, türk dillərində fəlsəfi-məntiqi keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan sifətlərin vahid məzmun planı sistemi məsələsi işlənilib hazırlanmamışdır, türk dillərində sifətlər nitq hissələri kontekstində diaxronik planda sistemli şəkildə araşdırılmamışdır, türk dillərində sifətlərin leksik sistemi üzə çıxarılmamışdır.

Qədim türk dövrü, XI əsr, orta türk dövrü, XIX əsr və müasir türk dillərinin materialları üzrə sifətlərin semantik-funksional diferensiallaşma problemləri işıqlandırılmamışdır, türk dillərində sifətlərin kök və əsas problemlərinə müqayisəli şəkildə diaxron və sinxron aspektlərdə sistemli yanaşılmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi türk dillərində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülünü diaxronik planda araşdırmaq və bu əsasda sifətlərin müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya olduğunu əsaslandırmaqdır. Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün qarşıda aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

türk dillərində sifətlərin leksik-semantik vahid kimi araşdırılması;

türk dillərində nitq hissələrinin kontekstində sifətlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi;

beş sinxron kəsikdə: qədim türk dövrü, XI əsr, orta türk dövrü, XIX əsr və müasir türk dillərində sifətlərin semantik strukturunda gedən təkamül proseslərinin izlənilməsi;

semantik strukturda məna spektrinin daralması və genişlənməsinin funksionallıqla mütənəsibliyinin tədqiqi;

omonimlik və sinkretikliyin sifətlərin semantik-funksional təkamülünə təsirinin aydınlaşdırılması;

türk dillərində sifətlərin “kök-əsas” problemlərinin müqayisəli şəkildə, diaxron və sinxron planda öyrənilməsi;

bəzi qrammatik faktorların, məsələn, sifətyaradıcı şəkilçilərin semantik-funksional təkamülə təsirinin tədqiqi (-lıq⁴; -lı⁴; -ıq⁴; -ki⁴) və s.;

sadə sifət strukturlarında gedən təkamül prosesinin istiqamətinin (proqressiv və reqressiv) müəyyənləşdirilməsi;

düzəltmə sifət yaradan şəkilçilərin semantik-funksional diferensiallaşma prosesinin izlənilməsi;

sifətlərin müqayisə dərəcələrinin bu nitq hissəsinin əsas qrammatik kateqorial əlaməti olmasının araşdırılması;

mürəkkəb sifətlərin struktur təkamülünün diaxronik planda tədqiqi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd etdiyimiz kimi, araşdırılan mövzuya aid tədqiqatlar aparılsa da, türk dilləri sistemində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü diaxronik planda sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Təqdim olunmuş dissertasiyada sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü diaxronik planda sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Türk dilləri tarixinin beş sinxron kəsiyində (qədim türk dövrü, XI əsr orta türk dövrü, XIX əsr və müasir dövr) sifətlər geniş şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir.

Əsərdə ilk dəfə olaraq türk dillərində sifətlər dil sisteminin leksik-semantik vahidi kimi məna funksionallığı baxımından araşdırılmış, nitq hissələri kontekstində onların yeri müəyyənləşdirilmiş, sifətlərin müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya olması barədə fikirlər əsaslandırılmışdır.

İlk dəfə olaraq sifətlərin leksik-semantik qrupları (rəng, həcm, ölçü, çəki, məsafə, hal-vəziyyət, psixoloji xüsusiyyətlər bildirən sifətlər) diaxronik planda araşdırılmış, semantik təkamülə təsir edən dildaxili və dilxarici faktorlar müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyada sadə sifətlərin morfoloji strukturu araşdırılmış, türk dillərində kök-əsas problemi, proqressiv və reqressiv inkişaf, omonimlik və sinkretiklik məsələlərinə təməmilə yeni aspektdən yanaşılmışdır. Düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü sistemli şəkildə diaxronik planda araşdırılmış, bəzi qrammatik faktorların (məsələn, sifətyaradıcı şəkilçilərin) funksional diferensiallaşma prosesi izlənilmişdir, müqayisə dərəcələri sifətlərin leksik-qrammatik kateqoriya olmasını sübut edən əsas faktorlardan biri kimi diaxronik planda tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Aydın məsələdir ki, türk dillərində sifətlərin diaxron planda elmi tədqiqinin böyük nəzəri əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti türk dillərinin diaxronik planda müqayisəli-tipoloji vəhdətdə öyrənilməsində əsas mənbə olan leksikanın – sifətlərin bir tam halında araşdırılması ilə bağlıdır. Ümid etmək olar ki, belə tədqiqlər türk dillərinin tarixinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edəcəkdir. Tədqiqatın müxtəlif aspektlərdə: semasioloji, morfoloji, sintaktik, onomastik, frazeoloji planda davam etdirilməsi türkologiyanın inkişafında yeni perspektivlər açar bilər. Dissertasiyanın materiallarından türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Bu işin türkdilli respublikaların: Azərbaycanın, Türkiyənin, Orta Asiyanın, Tatarıstanın, Başqırdıstanın və b. ölkələrin elmi dairələrində səmərəli istifadəyə lazım olacağına, etimoloji, tarixi-frazeoloji, tarixi-izahlı lüğətlərin hazırlanması üçün yararlı olacağına əmin olmaq mümkündür. Əsərin türk dillərinin tarixi morfologiyası üzrə ixtisas kursları, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dilinin tarixi” fənləri üçün də əhəmiyyəti olacaqdır. Ali və orta məktəblər üçün dərsliklərin, bakalavr və magistrələr üçün dərs vəsaitlərinin, Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər üçün metodik vəsaitlərin hazırlanmasında dissertasiyanın materiallarından istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatımızın mənbələri kimi türk xalqlarının ədəbiyyatını, folklorunu, mifologiyasını, əski və müasir türk tayfalarının yaşadığı torpaqlardakı toponimləri və digər onomastik vahidləri, qədim yazılı abidələri, dialekt materiallarını, lüğətləri araşdırmışıq. Türk dillərinin tarixi bu dillərdə danışan xalqların tarixi qədər qədimdir. Asiya xalqlarının ən qədim mənbə və yazılarında türk mədəniyyəti və təfəkkürünün, türk sözlərinin izləri yaşayır. İndiyə qədər nədənsə dil tarixçilərimiz əsasən rus, Avropa, ərəb, fars, erməni, gürcü mənbələrinə əsaslanmışlar. Lakin bir həqiqəti dərk etməliyik ki, həmin mənbələrin çox hissəsi düşmən imperiyaların qısqançlıq hissləri, ərəzi iddiaları ilə yazılmışdır. Buna görə də bu mənbələrə ayıq gözlə baxmağı bacarmalıyıq. Türk dillərinin faktlarını yazılı mənbələrdən, Orxon-Yenisey və uyğur abidələrindən, Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it türk”, Hüsəməddin Xoyinin “Təhfeyi Hüsəm”, Hinduşah Naxçıvaninin “Əs

sihah əl əcəmiyyə”, “Ettuhtet-üz zəkiyye-fil-lüğət-it türkiyye”, İbn Mühənnanın sözlüklərindən, Ryasenenin, Vamberinin, V.Radlovun, L.Budaqovun, Nadjipin çoxcildlik əsərlərindən, bədii ədəbiyyat və folklor materiallarından, dialektoloji, onomastik və frazeoloji lüğətlərdən götürmüşük.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Əsər boyu geniş şəkildə tarixi-etimoloji təhlil tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və Tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın materialları və əldə edilən nəticələr nüfuzlu elmi məcmuələrdə dərc edilmiş 37 məqalədə, “Türk dillərində sifətlərin struktur-semantik təkamülü” (8, 14 ç.v), “Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik variantları” (11,75 ç.v.) “Türk dillərində sifət” (17, 44 c.v.) adlı monoqrafiyalarda tam əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticələr, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

I fəsil “**Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional təkamülünün nəzəri problemləri**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. I fəslin I yarımfəsli sifətlərin tədqiqat tarixinə həsr olunmuşdur. Dilçilik elmində keyfiyyət kateqoriyasının və onun ifadə vasitəsi olan sifətlərin tədqiqi tarixixüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qədim zamanlardan son dövrlərə qədər sifətlərin müxtəlif bölgüləri verilsə, bu nitq hissəsinin xüsusiyyətləri, fərqli keyfiyyətləri araşdırılsa da bu problemin tədqiqinə həsr edilmiş xüsusi nəzəri əsərlər nisbətən sonralar, əsasən XX əsrdə meydana çıxmışdır.

A.A.Potebnya dilçilikdə söz, qrammatik forma və qrammatik kateqoriya anlayışlarını aydınlaşdıraraq yazırdı: “Dil arasıkəsilməyən

söz yaradıcılığıdır. Dildə hər bir komponent qarşılıqlı əlaqədədir. Yalnız dil konteksti söz mənalarını aydınlaşdırır. Bütün nitq hissələrinin, o cümlədən sifətlərin də mənaları yalnız nitq zamanı reallaşır. Nitqdə sifətlərin qrammatik funksionallığı dəyişkən və mütəhərrik qrammatik kateqoriyalar sistemi vasitəsilə müəyyənləşir”¹.

Müxtəlif dil sistemlərində sifət qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Slavyan, roman və german dillərində sifət isim və digər nitq hissələrindən öz qrammatik göstəriciləri ilə fərqlənir. Türk-Altay dillərində isə bu fərqlər yalnız sintaktik funksionallıqla ifadə olunur”².

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dillərində əşya və keyfiyyət kateqoriyaları arasında formal fərqlər olmamışdır. Buna görə də bir çox türkoloqların fikrincə, sifətin müstəqil leksik-qrammatik və leksik-semantik anlayış olması mübahisə doğurur³. Sifəti müstəqil qrammatik kateqoriya kimi qəbul etmək üçün dilçilər semantik və sintaktik əlamətləri də əlavə etmişlər. Bu barədə türkoloqlar arasında fikir ayrılığı vardır. Əksər alimlər nitq hissələrini təsnif edərkən sintaktik-morfoloji meyarları əsas götürürlər. Bu alimlərin fikrincə, isimdən əvvəl gələn cümlədə onu təyin edən hər bir söz sifət ola bilər: qızıl saat, gümüş qaşığı, altı ağac, qırmızı alma və s⁴.

B.A.Serebrennikov isə göstərir ki, bəzi türkoloqlar qədim türk abidələrinin dilində sifətlərin müstəqil nitq hissəsi kimi mövcud olduğuna şübhə edirlər. İnsan şüurunda əşyaların əlamət və keyfiyyətini ifadə edən leksik-qrammatik kateqoriya kimi sifətlər bütün dünya dillərində mövcuddur⁵.

Rus alimləri A.N.Samoyloviç, V.A.Qordlevski və başqalarının fikrincə, türk dillərində sifət kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən,

---

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., Просвещение, 1968, с.112-115.

² Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, с.90-91.

³ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М-Л., 1962, с.100-102; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., 1977, с.38-44.

⁴ Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М-Л., 1957, с.15-25.

⁵ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, с.112-113.

yalnız semantik göstəricilərə deyil, sintaktik əlamətlərə də əsaslanmaq lazımdır. A.K.Borovkov türk dillərində sifətlərin morfo-semantik təkamülünü semasioloji, morfoloji və sintaktik amillərin müəyyənləşdirdiyini yazır. S.S.Mayzel “Изафет в турецком языке” əsərində bu qənaətə gəlir ki, söz birləşməsinin leksik komponenti sifətlə, isimlə, əvəzliliklə, sayla, feli sifətlə ifadə oluna bilər¹. Azərbaycan dilçiliyində sifət A.Axundov, A.Eyvazov, Ə.Rəcəbli, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, M. Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, Ə.Cavadov və b. tərəfindən araşdırılmışdır.

Ə.Dəmirçizadə mənanı, sualları, sifət düzəldən şəkilçiləri, sintaktik mövqeyi sifət üçün qrammatik əlamətlər hesab edir². M.Hüseynzadənin və S.Cəfərovun əsərlərində də sifət müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya kimi təqdim olunur³.

I fəslin ikinci yarımfasında nitq hissələri kontekstində sifətlərin yeri müəyyənləşdirilir, sifət və isim, sifət və zərf problemləri araşdırılır.

Türk dilləri sistemində sözlər müxtəlif cəhətlərdən və fərqli prinsiplər əsasında qruplaşdırılır. Sözlərin dil strukturundakı mövqeyini ifadə edən nitq hissələri dilçilik elminin çox qədim problemlərindən biridir. O.P.Sunik “Общая теория частей речи” əsərində qeyd edir ki, nitq hissələri haqqında təlimin çoxəsrlik tarixi o qədər də məzmunlu deyildir⁴. A.S.Çikobavanın fikrincə, yunan dilinin filoloji qrammatikasının yaranmasından iki min ildən çox keçməsinə baxmayaraq, nitq hissələrinin bölgüsündə əldə edilən uğur çox azdır⁵.

---

¹ Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1., М.-Л., 1955, с.102-105; Боровков А.К. Тюркологические исследования. М.-Л., 1963, с.59-62; Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957, с.15-25; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских памятников (VII-IX вв.) Л., 1980, с.48-54.

² Дəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1984, səh.58-60.

³ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı, Maarif, 1963, s.38-44.

⁴ О.П.Суник. Общая теория частей речи. М.-Л., 1966, с.17-20.

⁵ А.С.Чикобава. Части речи как понятие филологической грамматики. ВТЧП, М.-Л., 1965, с. 25-30.

XX əsrin 40-cı illərində İ.İ.Meşşaninovun “Члены предложения и части речи»¹, akademik V.V.Vinoqradovun “Русский язык” əsərlərində nitq hissələri problemi dərinlən araşdırılmışdır². V.M.Jirmunski “Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов» toplusunda dərc olunmuş “О природе частей речи и их классификация” məqaləsində qeyd edir ki, dilin lüğət tərkibinin nitq hissələri üzrə təsnifi problemi uzun müddət elmi qrammatikanın mərkəzi problemi olmuşdur³.

V.Q.Admoni “Полевая природа частей речи” məqaləsində bu barədə yazır: “Nitq hissələri təsnifatının, həm də bir vahid meyardan çıxış edərək, dilin bütün məlum materiallarını əhatə edən və bu materialların mahiyyətinə uyğun gələn təsnifat prinsiplərinin olmaması çoxdan qrammatikalarda əks olunmuşdur”⁴.

Hind-Avropa dillərində nitq hissələrinin təsnifatında bəzən leksik-semantik, bəzən morfoloji, bəzən də sintaktik meyar əsas götürülür⁵.

Nitq hissələri ümumdil hadisəsidir. Bu baxımdan nitq hissələrinin təsnifində nə yalnız leksik mənə, nə formal qrammatik əlamətlər, nə də sintaktik funksiyalar əsas götürülə bilər. Nitq hissələrinin təsnifatının əsasında həm də semasioloji meyarlar: əşyavilik anlayışı (isim), atributivlik və ya əlamət (sifət), dinamik xüsusiyyət (fel), hərəkətə aid əlamət (zərf) durur.

Fikrimizcə, sifətlər qrammatik kateqoriya olmaqla leksik-qrammatik mənə, morfoloji əlamət və sintaktik mövqeyinə görə fərqlənən söz qruplarından biridir. Hər hansı bir sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi qrammatik kateqoriyaların dəyişməsinə səbəb olmur. Sifət substantivləşərək isim xüsusiyyəti qazana bilər, lakin bu heç də sifətin bütünlüklə hər cür dil

---

¹ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, с.253-254.

² Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1970, с.43-44.

³ Жирмунский В.М. «О природе частей речи и их классификация». ВГЧП, с.7-10. М.-Л., 1965, с. 7-16.

⁴ Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. М.-Л., 1965, с.98-100.

⁵ Г.Пауль. «Принципы истории языка». М., 1960, 102-105.

situasiyalarında isimləşdiyini sübut etmir. Yalnız müəyyən kontekstdə, müəyyən sintaktik qurum daxilində sifət isimləşir. Kontekstdən kənarında eyni söz yenə də sifət olaraq qalır.

Akademik İ.İ.Meşşaninovun fikrincə, atributiv funksiyada çıxış edən nitq hissəsi cümlədə əşyavilik funksiyası daşımaq məcburiyyətində qaldıqda isimləşir. Eyni zamanda əşyavilik funksiyası ilə fərqlənən söz kontekst daxilində adverbial mövqedə işləndikdə zərfləşir¹. Bəzi alimlər sifətlərin və zərflərin cümlədəki yerindən asılı olaraq sifətləşməsinə və ya zərfləşməsinə “leksik omonimlik” adlandırırlar. Keyfiyyət bildirən sözlərin ikili, bəzən də üçlü dəyişkənliyi, onların semantik-funksional baxımdan diferensiallaşması ilə izah olunur².

N.K.Dmitriyev türk dillərində bir sıra sözlərin nitq hissələri baxımından ikili, hətta üçlü xüsusiyyətini qeyd edərək yazır: “Türk dilində xeyli söz qrupları var ki, öz mahiyyətinə görə, bir nitq hissəsinin çərçivəsinə sığmır, iki, yaxud üç kateqoriya arasında keçid qütblərində dayanır”³.

Sifət və zərflərin ikili mövqeyi Azərbaycan dilçiliyində də məlumdur. Professor Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” adlı dərs vəsaitinə yazdığı “Sifət” bəhsində bu məsələyə toxunur və qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra sözlər öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, başqa nitq hissələrinin də funksiyalarını yerinə yetirir⁴.

Sifətlərin semantikasını araşdırarkən bu qənaətə gəldik ki, heç də bütün sifətlər hərəkətin əlamətini ifadə edə bilmir. Hərəkətin əlamətini ifadə edə bilməyən leksik-semantik qruplar bunlardır:

- 1) rəng bildirənlər: ağ, qara, göy, sarı.
- 2) fiziki əlamət bildirənlər: sağır (kor); yaş (gənc, cavan); koca (qoca); küçük (kiçik).
- 3) fizioloji və fiziki vəziyyət bildirənlər: ac, tox, sağ, diriq, ölü və s.
- 4) ictimai vəziyyət bildirənlər: evli, subay.

---

¹ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, с.34-41.

² Жирмунский Р.М. Избранные труды. Л., 1976, с.115-120.

³ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, с.71-74.

⁴ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası”.B. Maarif, 1969, s.102-105.

Sadalanan bu sifətlər öz mənasına görə substantiv sözlərə yaxınlaşır. Hələ V-VIII əsrlərdə türk dillərində sifətlərlə isimlərin diferensiallaşma prosesi getmişdir. Bəzi morfoloji formalar sifətlər və isimlər üçün ümumi olmuş, sonrakı əsrlərdə diferensiallaşmış -kı, -ki, -ku, -qi, -qu formalı sifətlərdə isə əvvəldən atributivlik sememi dominantlıq təşkil etmişdir.

Orxon-Yenisey və uyğur abidələrinin materialları sübut edir ki, zərf bir nitq hissəsi kimi ən qədim dövrlərdən mövcuddur. Zərflərin sifətlərdən morfoloji ayrılma prosesi daha qədim dövrlərə, Orxon-Yenisey abidələrinin yaranmasından əvvəlki vaxta təsadüf edir. Bu proses türk dillərində əsrlər boyu getmişdir və bu gün də zərflərin diferensiallaşma prosesini başa çatmış hesab etmək olmaz. Hind-Avropa və Altay-Türk dillərinin tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə tədqiqi sübut edir ki, zərflər morfoloji baxımdan sabit nitq hissəsidir, isim və sifətlərdən sonra yaranmışdır. Sifətlər və isimlər isə prototürk dövründə mövcud olmuş əşyavi-ələmət semantikali diferensiallaşmamış addan törəmişdir. V.İ.Rassadin türk dillərində isim, sifət və zərf köklərinin eyniliyini bununla izah edir¹.

Qədim və müasir türk dillərinin araşdırılan dil faktları sübut edir ki, öncə əşyavilik-ələmət sememli adlar yaranmış, dil təkamülünün daha sonrakı dövrlərində isə zərf və qeyri-predikat mənalı leksemlər meydana çıxmışdır. Türk dillərində isimlər, sifətlər, nisbətən sonralar isə zərflər prototürk dövründə mövcud olmuş mücərrəd əşyavilik və ələmət sememlərini ifadə edən ən qədim adlardır.

I fəslin 3-cü yarım bölməsi sifətlərin leksik-semantik vahid kimi semantik-funksional təkamülünə həsr olunmuşdur. Dissertasiyada türk dillərini bir sistem kimi tədqiq etməyə çalışmışıq. Lakin çox təəssüf ki, dilçilikdə sistem və struktur anlayışları hələ tam formalaşmamışdır. Bunun səbəbi lingvistikanın tədqiqat obyektinin - dilin özünün çox mürəkkəb olması ilə izah olunur. Dil çox mürəkkəb bir obyekt olub, çox fərqli forma və manifestasiyalarda ifadə olunur. Bəzi alimlər dilin sistem şəklində öyrənilməsini bir məqsəd kimi qaşıya qoysalar da, onlar sistem və struktur anlayışlarının əsas mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu izah edə bilmədilər².

---

¹ Рассадин В.И. Морфология тофалорского языка в сравнительном освещении. М., Наука, 1978, с.38-44.

² Звегинцев В.А. Семасиология. М., Изд. МГУ, 1957, с.47-50

Əgər sistem və struktur anlayışları ümumi bir nəzəriyyəyə – münasibətlər nəzəriyyəsinə əsaslanırsa, deməli, sistem və strukturun hər ikisinin mahiyyətində bir vəhdət vardır. Sistem – aralarında xüsusi əlaqələr və münasibətlər şəbəkəsi olan elementlərin məcmusudur. Hər bir struktura malik olan məcmu sistemdir. Türk dillərində diaxronik təkamül nəticəsində sifətlərin bəzən semantik yükü azalır, məna areallarının daralması müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində sifətlərin paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərinə müəyyən təsir göstərir.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, dil təkamülü, o cümlədən türk dillərində sifətlərin semantik-funksional təkamülü iki əsas meylin ziddiyyətli qarşıdurmasından, ikitərəfli təsirindən ibarətdir. Bir tərəfdən, dil sistemi öz konservativliyini, stabilliyini saxlamağa çalışır: digər tərəfdən isə dəyişməyə, təkmilləşməyə can atır. Bütün bunlar türk dillərində sifətlərin semantik strukturunun təkamülünə, variantlığın yaranmasına səbəb olur. Müxtəlif türk dillərinin materialları üzərində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bu dillərdə sifətlərin semantik strukturunun komponentləri çox yaxındır, demək olar ki, eynidir. Türk dillərində sifətlərin qrammatik strukturlarında bəzi fonetik dəyişikliyin olmasına baxmayaraq, məna əsasən sabit qalır. Fonetik fərqlər əsasən formal xarakter daşıyır və məna strukturunun funksiyalarına ciddi bir təsir göstərə bilmir.

Türk dillərində sifətlərin semantik strukturunun paradigmatiklərində məna uzlaşmaları zamanı elə vəziyyətlər yaranır ki, paradigmatik vahidlərin funksional fərqləri itir, neytrallaşma və inteqrasiya prosesi başlanır. Sifətlərin məna strukturunda mənanın inteqrasiyası və ya neytrallaşması çoxmənalılıq və sinonimlik problemlərinə tamamilə yeni baxımdan yanaşmağa zəmin yaradır. Dissertasiyada diferensial münasibətlər, distribusiyaya, məna neytrallaşması türk dillərində sifətlərin tarixi semantik təkamülünə təkan verən əsas amillər kimi qiymətləndirilir.

Semantik təkamül prosesini ümumi diaxronik planda izləyərkən, sifətin hansı mənasının ilkin, hansı anlamının sonradan yaranmış olduğunu müəyyən etmək bəzən çətin olur. Sifətlərin semantik vəhdəti vahid məna nüvəsinin mövcudluğu ilə deyil, müxtəlif anlam variantlarının bir forma ətrafında birləşməsi ilə əlaqədardır. Bu məna çalarlarını vahid semantik nüvə ətrafında birləşdirmək mümkün olmur.

Bəzi alimlər haqlı olaraq sözün ümumi mənasını abstraksiya, bir mücərrəd anlayış hesab edirlər. Çünki müxtəlif xarakterli, keyfiyyətə bir-birindən tamamilə fərqlənən elementlərin bir məfhumdan inteqrasiyası mümkün deyildir¹. Hər bir kontekst öz sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərinin tələbi ilə sifətlərə xüsusi məna çalarları verir. Fikrimizcə, əsas məna və ya semantik nüvə mənaca yalnız kontekstdən asılı olmayan sifətlərdə ola bilər. Xüsusi məna çalarları isə həmişə əsas mənaya kontekst elementlərini əlavə edir.

Türk dilləri sistemində sifətlərin əsas və məcazi mənaları haqqında danışarkən semantik nüvə və ondan asılı olan, onun arealında yaranmış metaforik və metonimik şaxələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu mənalar bir-biri ilə əlaqəlidir. Kontekstin tələbindən asılı olaraq semantik strukturun diferensial elementləri neytrallaşır, yəni məna fərqləri itir.

Bəzi sifətlərin semantik strukturunu araşdırarkən, eyni sifətin həm əsas, həm də məcazi məna çalarlarının olduğunu görürük. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, semantik strukturun belə diffuzluğu heç də kontekstin ikimənəlilikini sübut etmir. Hər bir kontekstdə sifətin bir məna çaları aktuallaşır. Türk dillərində sifətlərin semantik strukturunda müşahidə olunan semantik təkrarlar yeni sözlərin yaranmasına, bəzi leksik vahidlərin mənaca köhnəlib tədricən sıradan çıxmasına səbəb olur. Müəyyən bir sinxron kəsik üçün aktual olan hər hansı bir anlam növbəti dövrdə arxaikləşə bilər.

Türk dillərində sifətlərin semantik təkamülü əsasən üç baxımdan izah oluna bilər:

1. Sifətin semantik təkamülünə təsir göstərən qrammatik faktorlar vasitəsilə: Müxtəlif qrammatik faktorlar sifətlərin leksik mənasının da dəyişməsinə səbəb olur. Sifətin hansısa qrammatik forması semantik baxımdan əsas məna dairəsindən uzaqlaşaraq yeni anlam kəsb edir. Beləliklə, hər hansı qrammatik forma, semantik baxımdan tam müstəqil olan yeni mənəli leksik vahidə çevrilir.
2. Sifətin semantik təkamülünə təsir göstərən fonoloji faktorlar vasitəsilə: Bəzən eyni sözün fonoloji variantı ilə, mənaca

---

¹ Колшанский Г.В. О природе контекста, ВЯ, 1959, №4; Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость Л., 1975, с.28-34; Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1980, с.102-104.

həmin sözdən tamamilə fərqlənən leksik vahid arasında sərhəd qoymaq çətin olur.

3. Sifətin semantik çoxşaxəliyi, çoxvalentliyi ilə: Türk dillərində bəzi sifətlərin iki semantik invariantı (semantik nüvəsi) müşahidə olunur. Sifətlərin semantik strukturunun müxtəlif diferensial elementləri yalnız müqayisə zamanı, paradigmatik əlaqələrin fərqləndirici funksiyasında çıxış edir.

Türk dilləri sistemində çoxmənalı sifətlərin heç də bütün mənalарının kontekstdən asılılığı eyni dərəcədə deyildir. Sifətlərin semantik strukturunda sememlərin statusu tarixi təkamüldən asılı olaraq dəyişir. Yəni semantik strukturun komponenti olan söz sinxron kəsikdə təhlil edildikdə onların birinci dərəcəli ilkin mənalı sememi təkamül prosesində ikinci plana keçir. Bu isə sifətlərin semantik strukturunda komponentlərin tarixi təkamülündən asılı olaraq mütəhərrik mövqe tutduğunu sübut edir.

Fikrimizcə, türk dillərində sifətlərin semantik strukturunu araşdırarkən ilk növbədə sememlərin struktur daxilində sinxron növbələşmə faktorlarını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, sifətin əsas mənası sintaqmatik şəraitdən çox az asılı olub, güclü paradigmatik mövqeyə malik olan sememdir.

Sözün semantik strukturu daşlaşmış, dəyişməz bir məfhum deyildir. O, çox mütəhərrikdir, daim inkişafdadır. Semantik strukturun əsas komponentləri arasındakı məna nisbətləri dəyişir, müəyyən sinxron kəsikdə, müəyyən dövrdə əsas statusa malik olan sememlər ikinci plana keçə bilər. İlkin mənalılar məcazi (metaforik və metanimik) mənalılar tərəfindən sıxışdırılır.

Dissertasiyanın **“Türk dilləri sistemində sifətlərin əsas semantik qrupları”** adlanan II fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. II fəslin birinci yarım fəslə rəng bildirən sifətlərin semantik-funksional təkamülünə həsr olunmuşdur. Bu yarım fəsildə “ağ”, “al”, “ala”, “çal”, “yaş”, “göy”, “qara”, “boz”, “qızıl” sifətlərinin diaxron planda beş sinxron kəsikdə (qədim türk dövrü, XI əsr orta türk dövrü, XIX əsr və müasir dövr) inkişafı izlənilir.

Türk dilləri sistemində ən qədim zamanlardan işlənən rəng bildirən sifətlərin mürəkkəb semantik strukturu olmuşdur. Məna strukturlarının tarixi baxımdan tədqiqi sübut edir ki, semantik sadələşmə prosesi nəticəsində çoxmənalılıq itmiş və sifətlər müasir

türk dillərində əsasən rəng anlamında işlənir. Bəzi sifətlərin semantik strukturu nisbətən mürəkkəbləşmişdir.

II fəslin ikinci yarımfəsli həcm, ölçü, məsafə və çəki bildirən sifətlərə (“dar”, “gen”, “tən”, “iri”, “qalın”, “uzun”, “uzaq”, “uz”, “ağır”, “böyük”, “ulu”, “kiçik”) həsr olunmuşdur. Həcm, ölçü, məsafə və çəki bildirən sifətlərə qədim türk yazılı abidələrində, Mahmud Kaşğarının lüğətində, “Qutadqu bilik”də rast gəlinir¹. Bu sifətlər qədim və müasir türk dillərində müxtəlif fonoloji variantlarda işlənir. Məsələn, “dar” sifətinə türkmən, türk, Azərbaycan, qaqauz dillərində “dar”, qaraqalpaq, kumik, balkar, qırğız, noqay, qazax, tatar, teleut, koybal, cığatay, qaraqırğız, kuman, kazan-tatar dillərində “tar” formasında təsadüf olunur. A.M.Şerbak “Сравнительная фонетика тюркских языков” əsərində “tar” variantının arxetip olduğunu iddia edir².

Rəng bildirən sifətlərdən fərqli olaraq, həcm, ölçü, çəki, məsafə sememli sifətlərin semantik strukturunda məna spektrinin genişlənməsi müşahidə olunur.

II fəslin üçüncü yarımfəsli şəxs və əşyaya aid əlamət, psixoloji vəziyyət bildirən sifətlərə (“kür”, “alp”, “arıq”, “alçaq”, “yaxşı”, “yaviz”, “yazıq”, “türk”) həsr olunmuşdur.

Akademik A.Axundov “kür” sözünün “çay”, “dəcəl”, “təmizlik” anlamlarında işlənən türk mənşəli leksem olduğunu qeyd edir. Qədim və müasir türk dillərində şəxs və əşyaya aid əlamət, psixoloji vəziyyət bildirən sifətlər öz polisemantikliyi ilə fərqlənir. II fəslin dördüncü yarımfəsliində hal və vəziyyət bildirən sifətlər araşdırılır (“qati”, “quru”).

Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik qruplarının diaxronik planda araşdırılması müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Prototürk dilində həm əşyavilik, həm də atributivlik funksiyaları ilə səciyyələnən ümumi ad mövcud olmuşdur. Məhz buna görə də, türk

---

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л, 1951, с.32-34; Малов С.Е. «Енисейская письменность турков». М.-Л., АН СССР, 1952, с.81-84; Кондратьев В.Г. Грамматический очерк языка памятников древнетюркской письменности VII-IX вв. Л., 1981, с.54-56; Mahmud Kaşğarlı, “Divani lüğət-it türk” III s.180.

² Шербак А.М. «Сравнительная фонетика тюркских языков». Л., «Наука», 1970 с.45-50.

dillərində sadə sifətlərin qrammatik ifadə vasitələri yoxdur. Ümumtürk dövründə isimlərin semantik-funksional transformasiyası nəticəsində sifətlər formalaşmışdır. Bəzi türk dillərində isimlərin semantik-funksional diferensiallaşma prosesi başa çatmamışdır. Elə türk dilləri var ki, bu prosesi başa çatmış hesab etmək olar, lakin Azərbaycan dilində “kök”, “qara”, “al” və s. sifətlər həm əşyavilik, həm də atributivlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Temperatur sememi olan bir çox sifətlər də (soyuq, isti və s.) ikili funksiya daşıyır. Leksik-semantik qruplarda araşdırılan sifətlərin təkamülü əsasən iki istiqamətdə: əşyavilikdən (substansiyadan) əlamətə və əlamətdən substansiya doğru getmişdir. Məsələn, “acı” sifətinə altay, qırğız, kumik, noqay, türk, özbək, Azərbaycan, başqırd, qaqaуз, tatar, türkmən, uyğur dillərində əvvəl atributiv mənada rast gəlinir. Məcəzi substantiv mənə isə daha sonralar yaranmışdır. Yəni bu sifətin semantik strukturunda semasioloji təkamül progressiv istiqamətdə getmişdir. Azərbaycan, altay, qaqaуз, başqırd, qaxax, qaraqalpaq, qırğız, kumik, noqay, tatar, tuva, türk, türkmən, özbək, uyğur, xakas və s. türk dillərində ilkin variantlar atributiv mənələrdir, substantiv mənələr isə sonrakı dövrlərə aiddir.

Araşdırılan faktlar sübut edir ki, türk dillərində sifətlər mənşəcə yalnız əşya-atribut-predikat mənəli sözdən deyil, mücərrəd substansiya semantikəli leksemdən yaranmışdır. Bu qeyri-əşyavi, mücərrəd substansiya sememi türk dillərində bir çox sifətlərdə ifadə olunur: ümumi hal-vəziyyət bildirən sifətlər: soyuq, isti, qaynar, rəng, dad, iy bildirən sifətlər: ağ, kök, qara, acı və s.; məkan anlayışlı sifətlər: dərin, uzaq, yaxın; zaman anlayışlı sifətlər: gec, erte; fiziki vəziyyət bildirən sifətlər: boş, bol və s.

Beləliklə, qeyri-əşyavi semantikəli leksik-semantik qruplar türk dillərində sifət kateqoriyasının tarixi təkamülü haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Türk dillərində sifətlər yalnız konkret əşya və əlamət semantikəli leksemlərin təkamülü nəticəsində deyil, eyni zamanda qeyri-əşyavi mücərrəd semantikəli sözlərin tarixi inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu qeyri-əşyavi mücərrəd semem türk dillərində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin-sifətlərin və zərflərin semasioloji əsasını təşkil edir.

Dissertasiyanın III fəslində “Türk dillərində sifətlərin struktur təkamülü” adlanır və dörd yarımfəslindən ibarətdir. III fəslin birinci yarımfəslinin birinci hissəsi “Türk dillərində sadə sifətlərin struktur

təkamülü” adlanır. Sadə sifətlərin strukturu bu zəmində gedən inkişaf prosesləri ümumi kökə bağlı olan türk dillərinin təkamül qanunlarını müşahidə etməyə imkan yaradır. Türk dillərində sadə sifətlərin əsas ifadə forması olan köksözlər bu dillərin özü qədər qədimdir. Sadə sifətlərin struktur təkamül proseslərini araşdırarkən türkologiyanın və tarixi leksikologiyanın bütün sahələrinin: etimologiyanın, semasiologiyanın, fonologiyanın və leksikoqrafiyanın bütün faktlarını nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman tarixilik prinsipi əsas meyar olmalıdır.

Türk dillərində sadə sifətlər fonetik, morfoloji və semantik struktur baxımından eynitipli deyildir. Əlamət və keyfiyyət bildirən bu sözlərin strukturuna müasirlik baxımından yanaşanda belə təəssürat yaranır ki, sadə sifətlər fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən bölünməz leksemlərdir. Lakin bu türk dillərində sadə sifətlərin semantik və struktur təkamülünə çox bəsit münasibət olardı. Türk dillərində sadə sifətlərin morfoloji strukturu əsasən üç komponentdən ibarətdir: 1) Həm qədim türk dilində, həm də müasir türk dillərində dəyişmədən, müstəqil işlənən komponentlər; 2) Qədim türk dilində müstəqil işlənən, müasir türk dillərində az rast gəlinən komponentlər; 3) Müasir türk dillərində fonoloji, morfoloji və semantik nöqtəyi-nəzərdən öz müstəqilliyini itirmiş komponentlər.

Bəzi alimlərin fikrincə, türk dillərində sadə sifətlərin kökləri üç və daha çox fonemdən ibarət olmuşdur¹. Bütün köksözlərin əvvəl üçfonemli olması, sonralar isə bəsitləşərək ikifonemli birləşmələrə çevrilməsi barədə N.Baskakovun fikri ilə tam razılaşmaq mümkün deyildir. Fikrimizcə, türk dilləri sistemində sadə sifətlərin struktur təkamülü bir istiqamətdə deyil, əsasən iki istiqamətdə, yəni həm

---

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглюцинации). М., Наука, 1979, с.71-74; Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. т.IV, М., Изд. АН СССР 1962, с.69-100; Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, «Илим», 1971, с.28-34; Бертагаев Т.А. О морфологической структуре слова в монгольских языках. М., «Наука», 1969, с.21-25.

proqressiv (sadədən mürəkkəbə), həm də reqressiv (mürəkkəbdən sadəyə) istiqamətində getmişdir. Bu təkamül prosesində sadə sifətlərin struktur tipləri, ilkin və sonradan yaranmış köksözlər, daxili təkamül və fono-morfoloji faktorlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Digər qrup alimlər isə türk dilləri sistemində sadə sifətlərin ifadə vasitəsi olan köksözlərin əsasən ikifonemli açıq hecalardan ibarət olduğunu iddia edirlər. A.N.Kononov, A.M.Şerbak sübut etməyə çalışırlar ki, anatürk dilində ikifonemli açıqhecalı köksözlər ilkin forma kimi işlənmişdir¹.

Türk dillərində sifət köklərinin dəyişməsi çoxplanlı və çoxistiqamətlidir. Beləliklə, türk dillərində sadə sifət köklərinin strukturunda gedən genişlənmə və daralma prosesləri fono-morfoloji faktorların nəticəsidir. Bu fono-morfoloji faktorlar türk dillərinin çoxəsrlik təkamülü zamanı sifət köklərinə təsir göstərir və onları dəyişir.

Qədim türk dilindən, orta əsr və müasir türk dillərindən gətirilmiş misallar bir daha sübut edir ki, türk dillərində sifət kökləri qeyri-sabitdir və bu dəyişkənlik diaxronik planda özünü daha aydın göstərir. A.N.Kononovun fikrincə, üçsəsli köklərdən sonuncu samit diaxronik təkamül prosesində öz funksiyasını itirmiş qrammatik affiksdır və lazım olmadıqda bu affiks kökdən ayrılır. A.Zayonçkovski və V.Kotviç isə iddia edirdilər ki, tarixi təkamül nəticəsində üçsəsli morfemlər ikisəsli və birsəsli köklərə, ikisəsli köklər isə üçsəsli köklərə çevrilə bilər².

K.M.Musayevin fikrincə, türk dillərində sadə sifətlərin kökləri müəyyən qrammatik funksiya daşıyır. Eyni morfoloji struktura malik olan kökmorfem müxtəlif leksik-qrammatik kateqoriyalara aid ola

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских памятников (VII-IX вв.). Л., 1980, с.64-69; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник, 1975, М.Наука, 1978, с.159-179; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., 1977, 24-27.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских памятников (VII-IX вв.). Л., 1980, с. 45-40; Зайончковски А.К. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. ВЯ, 1961, № 2; с. 21-27. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М., 1962, с. 20-25.

bilər: al (isim); al (sifət); al (fel)¹. “Türk dillərində morfoloji struktur bəsit olsa da, hər hansı bir səsin və ya səs qrupunun kökə daxil olduğunu və “ölü” affiks xarakteri daşdığını demək çətindir”².

Ramstedtin fikrincə, hər hansı bir kök tarixi planda götürülmüş əsasdır, yəni kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir³. Fikrimizcə, diaxronik planda kökmorfemlərə çevrilmiş əsaslar iki elementdən ibarətdir: 1. Kök – bu formant müstəqil söz kimi işlədilə bilər. Müəyyən qrammatik-semantik funksiya daşıya bilər: a) yeni söz yarada, leksik-qrammatik funksiya daşıya bilər; b) sözün qrammatik formasını dəyişib, funksional-qrammatik səciyyə daşıya bilər. Beləliklə, demək olar ki, türk dillərində sadə sifətlərin kökmorfemləri qədim və tarixən real dil vahidləridir. Bu sadə sifət kökləri türk dillərinin aqqlutinativ təkamül prosesləri nəticəsində yaranan fono-morfo-semantik dəyişikliklərə baxmayaraq öz əsas mənə nüvəsini saxlayır. Morfoloji formanın sabitliyi, etimoloji şəffaflıq və s. xüsusiyyətlər türk dillərində sadə sifət köklərini flektiv dillərin kökmorfemlərindən fərqləndirir. Lakin bu sabitlik müəyyən dərəcədə nisbi xarakter daşıyır. Çünki türk dillərində sadə sifət kökləri tarixən müxtəlif fono-morfoloji variantlara düşür. Bu fono-morfoloji variantların müxtəlifliyinə baxmayaraq, sabit kök öz leksik mənasını dəyişmir.

Türk dilləri sistemində sadə sifət kökləri heç vaxt stabil olmamışdır. Əksinə onların fono-morfoloji strukturunda daim müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Lakin Hind-Avropa dillərində söz köklərinin fono-morfoloji dəyişkənliyi ilə müqayisədə türk dillərində sadə sifət kökləri çox şəffaf və dəyişməzdir. Bu barədə rus alimi N.S.Trubetskoyun fikirləri çox maraqlıdır: “Türk

---

¹ Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. М., Наука, 1977, с. 31-35.

² Санжеев Г.Д. О тюркско-монгольских лингвистических параллелях. Советская тюркология. Баку, 1973, № 6, с.73-78; Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторические и типологические исследования в алтаистике. Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., «Наука», 1965, с. 77-92.

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с.40-42.

dillərində söz kökləri dəyişməz olaraq qalır. Bu köklər həmin sözlərin əvvəlində işlənir və əsrlər keçdikcə öz şəffaflığını saxlayır”¹.

Uzunmüddətli araşdırmalar, müxtəlif mövqedən çıxış edən türkoloqların saysız-hesabsız mübahisələri türk dillərində sadə sifət köklərinin tam tərifini verməyə imkan vermir. Bunun bir neçə səbəbi var: əvvəla, türkoloqlar qədim türk dilinin, yazılı abidələrin və çoxsaylı türk xalqlarının canlı dialekt və şivələrinin verdiyi zəngin materialları çox az müqayisə edir, faktlar əsasında nəticələr çıxarmağa heç də həmişə can atmırlar. İkinci, Hind-Avropa dillərinin fərqli fonoloji, qrammatik və semantik qanunları türk dillərinin xüsusiyyəti nəzərə alınmadan türk dillərinə şamil edilir.

N.K.Dmitriyevin fikrincə, kök-əsas əşyanı, əlaməti, hərəkəti, qrammatik münasibəti ifadə edən, müstəqil funksiya daşıyan, müəyyən semantik vəhdətlə xarakterizə olunan bölünməz səs kompleksindən ibarətdir². Zaman keçdikcə türkoloqlar “əsas” və “kök” anlayışlarını bir-birindən ayırmağa, konkretləşdirməyə çalışırlar. N.A.Baskakovun fikrincə, türk dillərində hər bir söz iki konstruktiv elementdən ibarətdir. Alim qeyd edir ki, türk dillərində sadə sifətlərin strukturuna daxil olan “köklər” sözdüzəldici leksik-qrammatik funksiya daşıyan affikslərin köməyi ilə “birinci əsası”, funksional-qrammatik sözdəyişdirici affikslərin köməyi ilə “ikinci əsası” yaradır³. Beləliklə, sadə sifətlərin morfoloji strukturunda “birinci” və “ikinci” dərəcəli əsaslara rast gəlmək mümkündür. Bu əsasların hər ikisinin tərkibində “kök” əsas element kimi fəaliyyət göstərir. Türk dilləri sistemində sadə sifətlərin variativ təkamül faktorları çoxşaxəlidir, onlar həm fonoloji, həm də morfoloji faktorlar kimi ifadə oluna bilər. Bu fonoloji və morfoloji faktorlar həm bütün türk dillərinin ümumi leksik, fonoloji və qrammatik təkamül qanunları ilə, həm də hər bir türk dilinin fərdi xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər. Bu faktorlar əsrlər boyu müxtəlif qohum və qeyri-qohum dillərlə türk dillərinin tarixi təması ilə, müxtəlif ekstralinqvistik təsirlərlə izah oluna bilər. Bütün bu sadalanan faktorların təsiri ilə türk dilləri sistemində sadə sifət strukturlarının

---

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, с.10-11.

² Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, с.10-20.

³ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., «Наука», 1979, с.55-60.

çoxsaylı variantları təşəkkül tapmışdır. Bunlar mənşəcə eyni sifətlərin dillərarası və dildaxili, ədəbi dildə və dialektlərdə işlənən çox saylı variantlarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bu variantlar həddindən artıq çox olur. Elə sadə sifətlər var ki, onlar bütün türk dillərində ya çox az fərqli, ya da eyni fono-morfoloji şəkllə malik olur. Türk dillərində sadə sifətlərin fərqli variantına yalnız müxtəlif türk dillərində və qədim yazılı abidələrdə deyil, həm də eyni bir dilin təkamül prosesinin müxtəlif sinxron kəsiklərində, dialektlərdə, frazeoloji birləşmələrin və mürəkkəb sözlərin tərkibində rast gəlmək olar.

Bu variantlar çox zaman əsas köklə semantik əlaqəni itirmiş olur və müasir dillərdə müxtəlif dil vahidləri kimi qəbul olunur. Bəzən bir türk dilində etimoloji cəhətdən izah olunmayan sadə sifət strukturu başqa bir türk dilində öz semantik və struktur təkamülünün ilkin formasında işlənərək asanlıqla izah olunur. Bəzən mənşəcə eyni kökdən olan sadə sifətlər paralel şəkildə işlənir. Bu paralelliyə bəzən variantlar arasında etimoloji əlaqənin itməsi, bəzən də sifət strukturlarının “daşlaşaraq” tanınmaz şəkllə düşməsi səbəb olur. Məsələn: “kiçik-ufak” sifətləri buna misal ola bilər (ük-uf kökləri).

Sadə sifət köklərinin cümlə üzvü funksiyasında işlənməsi türk dillərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Formal morfoloji affiksələr olmadan sadə sözköklərin cümlədə müxtəlif funksiyalar ifadə etməsi dilçilikdə şəkllçisiz söz yaradıcılığı, transpozisiya, konversiya və s. terminlərlə ifadə olunur¹. T.A.Bertaqayevin fikrincə, türk dillərində sifət köksözləri öz çoxmənalılığı və polifunksionallığı ilə seçilir².

Derivation elementlərin (sadə sifət köklərinin) çoxmənalı olub, cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalar daşması aqqlütinativ dillərin qrammatik sisteminin çox qədimliyini sübut edir. Q.İ.Ramstedt türk dillərində sifət, fel və isim köklərinin eyniliyini konversiya hadisəsi adlandırır³. Lakin türk dillərində tez-tez rast gəlinən sinkretizmi konversiya ilə eyniləşdirmək olmaz.

---

¹ Кубрякова Е.С. Морфология в описании языков. М., Изд. МГУ, 1983, с.30-31.

² Бertaqayev Т.А.О морфологической структуре слова в монгольских языках. М., «Наука», 1969, с.60-65.

³ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с.179-180.

III fəslin birinci yarımfəslinin ikinci hissəsi “Türk dillərində sifətlərin fono-moroloji variantları” adlanır. Bu hissədə “*ag*”, “*ac*”, “*al*”, “*ala*”, “*bol*”, “*boş*”, “*boz*”, “*dar*”, “*daz*”, “*dik*”, “*düz*”, “*genc*”, “*yaş*”, “*gen*”, “*yad*”, “*dinc*”, “*sağ*”, “*diri*”, “*saf*”, “*tən*”, “*iri*”, “*tolu*”, “*kötü*”, “*quru*”, “*qalın*”, “*qara*”, “*yeni*”, “*qart*”, “*əski*”, “*ulu*” sifətlərinin qədim türk dilində və müasir türk dillərində müşahidə olunan fono-morfoloji variantları araşdırılır, bu köksözlərin oxşar və fərqli cəhətləri izah edilir.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarını təşkil edən səs kompleksləri fonoloji baxımdan qeyri-sabitdir. Qədim türk dili, XI əsr orta türk dövrü XIX əsr və müasir türk dillərinin faktları bunu sübut edir. Bu baxımdan türk dillərində sadə sifət strukturlarını şəffaf və stabil adlandırmaq mümkün deyildir.

Homogenliyi ilə fərqlənən sadə sifət strukturları müxtəlif türk dillərində fərqli fono-morfoloji variantlarda işlənir. Bu variantlar türk dillərində sadə sifətlərin struktur təkamülünün ümumi qanunlarına əsaslanır. Bəzən də hər hansı bir türk dilində fərdi təkamül prosesi gedir. Bəzən sadə sifət müxtəlif türk dillərində dəyişməz stabil strukturlarla da müşahidə olunur. Türk dillərində sadə sifətlərin variativliyinə reduksiya, proteza, metateza, epenteza, eliziya kimi fonoloji faktorlar da təsir edir. Bu fonoloji faktorlar türk dillərində sadə sifət strukturlarını fono-morfoloji baxımdan differensiallaşdırır. Türk dillərində sadə sifətlərin fonoloji variantları ümumtürk leksikasının təkamül prosesləri və müxtəlif türk dillərində danışan insanların tarixən formalaşmış artikulyasion bazasının təsiri ilə yaranmışdır. Köksözlərdə müşahidə olunan fonoloji dəyişkənlik ilk baxışdan anlaşılmaz görünsə də, əslində qanuni və ardıcıl səs keçidləridir. Bu hər bir türk xalqına və türk dilinə məxsus tələffüz qanunlarının tarixən formalaşmış sistemidir. Türk dillərində sadə sifətlərin çoxvariantlı təkamülü məhz anlautda və auslautda müşahidə olunan səs əvəzləmələri ilə səciyyələnir. V.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva qeyd edirlər ki, fərqli fonoloji məqamlarda səslər müxtəlif formada dəyişə bilər¹.

---

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, с.23-24.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarındakı səs əvəzlənmələri sözün əvvəlinə nisbətən sonunda daha çox müşahidə olunur¹.

Sadə sifət strukturlarında müşahidə olunan rotasizm (r→z) əvəzlənməsi və lambdaizm (l - ş) əvəzlənməsi əsasən qədim türk dillərinə (çuvaş və bulqar-xəzər) aiddir. Bu fonoloji hadisələrə qədim türk yazılı abidələrinin dilində də təsadüf olunur. Fikrimizcə, sadə sifət strukturlarında anlautda və auslautda müşahidə olunan səs əvəzlənmələri samitlərin səs distributiv münasibətlərini ifadə edir.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarının təkamül prosesləri proteza (səs əlavə olunması) hadisəsi ilə də bağlıdır. E.R.Tenişevin yazdığına görə, uyğur dilində bəzi sözlərin əvvəlində sifətlərdən əvvəl [y, v, h, x]; [j, ş, f] samitləri əlavə olunur².

Məsələn: öl (tuva dili) – höl (uyğur dili) – yaş. Türk dillərində sadə sifət strukturları nə qədər dəyişkən, qeyri-stabil və variativ olsalar da flektiv və amorf dillərin vahidlərinə nisbətən öz ənənəvi formalarını qoruyub saxlaya bilməmişlər. Yakutlar və çuvaşlar istisna olmaqla bütün türk xalqlarının nümayəndələri sadə sifət köklərinin mənasını başa düşə bilir³. Türk dillərində sadə sifət kökmorfemlərinin kateqorial mənsubiyyətinin və sinkretikliyinə səbəblərini birinci növbədə türk-altay dillərinin ən qədim təkamül qanunlarında axtarmaq lazımdır. Sinkretik cütlərin və yaxud fel-isim-sifət semantikalı omonimlərin təkamülü qrammatik və leksik istiqamətdə getmişdir. Bu bir neçə obyektiv səbəblə bağlıdır: 1. Sinkretik köklər (al, ağ, acı və s.) türk dilləri təkamülünün çox qədim dövrlərində müşahidə olunur. 2. Bütün monosillablar kök və affiksə bölünür. 3. Eyniformalı sinkretik köklərin fellik və isim-sifətlik funksiyaları bir-birindən fərqlənir. Fel-isim-sifət sinkretik kökmorfemlərinin yaranmasında konversiyanın rolunu inkar etmək olmaz. Yalnız kökmorfemlər homogen olduğu zaman konversiya barədə danışmaq olar⁴.

---

¹ Рамстдет Г.И. Грамматика корейского языка. М., 1951, с.26-28.

² Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988, с.24-30; Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976, с.28-29.

³ Малов С.Н. Енисейская письменность турков. М.-Л., 1952, с.97-100.

⁴ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с.41-45.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəsli düzəltmə sifətlərin struktur təkamülünə həsr olunmuşdur və 11 hissədən ibarətdir: **-l^q** affikslər qrupu ilə düzələn sifətlər; **-l^t** affiksləri ilə düzələn sifətlər; **-s^z** affiksləri ilə düzələn sifətlər; **-ki** affikslər qrupu ilə düzələn sifətlər; **-i**, **-yi** affiksləri ilə düzələn sifətlər; **-c^{il}** affiksləri ilə düzələn sifətlər; **-sal**, **-sel** affiksləri ilə düzələn sifətlər, **-qan** affiksi ilə düzələn sifətlər və s.

Tarixi faktları və müasir türk dillərinin materiallarını araşdırarkən məlum olur ki, türk dillərində düzəltmə sifətlər iki qrupa bölünür: 1) İsim köklərindən düzələn sifətlər; 2) Fel köklərindən düzələn sifətlər.

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, prototürk dilində düzəltmə sifətlər əsasən korrelyativ kökmorfemlərindən müəyyən affikslər vasitəsilə yaranmışdır. Həmin affikslər müasir türk dillərində də, demək olar ki, dəyişmədən qalır. **-l^q** affiksləri türk dillərində sifətlərin ən qədim morfoloji əlamətlərindən biridir. Sifət və mücərrəd isim yaradan **-l^q** affiksləri türkologiyada uzunmüddətli mübahisələrə səbəb olmuşdur. P.M.Melioranski Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış “Gültəkin” abidəsinin mətnini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, mücərrəd isim və sifət yaradan **-l^q** affiksləri semantik-funksional baxımdan fərqlənir¹. V.Radlovun fikrincə **-l^q** affiksləri ilk öncə **-l^{iq}**, **-l^{iki}** şəklində olmuşdur. Bəzi türkoloqlar sifət köklərindən **-l^q** affiksləri ilə əsasən mücərrəd isim yarandığını qeyd edirlər. **-l^q** affiksləri türk dillərinin təkamül tarixində öz məhsuldardığı ilə seçilir. Qədim türk dilində bu affikslər həm sifətlər, həm də mücərrəd mənalı isimlər yaratmışdır. Orta türk dövründə də **-l^q** və **-l^t** affiksləri ilə düzələn sifətlər paralel işlənmişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində “ərklik” və “ərkli” sifətlərinə eyni zamanda rast gəlinir. “Ərklik” sifəti bəzən substantivləşərək “dostluq münasibəti”, “ləyaqət” mənalarda da işlənmişdir².

---

¹ Мелиоранский П.М. Краткая грамматика Казах-Киргизского языка. часть I, СПб, 1884, с.34-38.

² Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков. XIV в. на материале «Хосров и Ширин» Кутба, М., 1979, ч. I, с.135-137.

Araşdırılan dil faktları XIV əsr Xarəzm yazılı abidələrində $-luq^4$ və $-li^4$ affiksləri ilə düzələn sifətlərin paralel işləndiyini sübut edir. Deməli, XIV əsrdə türk dillərində $-luq^4$ və $-li^4$ affiksləri arasında hələ semantik-funksional differensiallaşma prosesi getməmişdi.

Müasir türk dillərində isə $-luq^4$ və $-li^4$ affiksləri arasında gedən semantik-funksional differensiallaşma prosesini başa çatmış hesab etmək olar: $-luq^4$ affiksləri mücərrəd isimləri $-li$ şəkilçiləri ilə düzəltmə sifətləri yaradır.

Türk dillərində $-sız^4$ affiksləri ilə düzələn sifətlər $-li^4$ affiksinin antonimii kim işlənir. $-sız^4$ affiksi polisemantik və polifunksional $-li^4$ və $-luq^4$ affikslərinə nisbətən öz monosemantikliyi ilə seçilir. Fel kökü yalnız ismə aid sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etdikdən sonra $-sız^4$ affiksini qəbul edə bilər. Bu fakt hələ Orxon-Yenisey abidələri yaranana qədər $-sız^4$ affiksinin funksional baxımdan differensiallaşdığını, atributiv mənaların adı çəkilən dövrə qədər türk dillərində artıq formalaşdığını sübut edir¹.

Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfoloqiyası” əsərində $-sız^4$ affiksi ilə düzələn sifətlərin əksəriyyət təşkil etdiyini qeyd edir². Professor H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” əsərində $-sız^4$ affiksinin tarixən məhsuldar bir qrammatik formant olduğunu qeyd edir. $-ki^4$ affiksi ilə düzələn sifətlər əşyanın məkan və zaman semantikəli əlamətini ifadə edir. Bu sememlərdə zaman anlamı daha qədimdir.

Ə.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” adlı əsərində $-kı^4$ affiksləri barədə yazır: “ $-kı^4$ affiksləri əsasən yer adlarından düzəlir. Bu şəkilçiyə həm müstəqil, həm də ismin yerlik hal şəkilçisi ilə bitişmiş şəkildə rast gəlinir”³. S.E.Malov, A.N.Kononov $-kı^4$ affikslərinin zaman və məkan mənalı sifətlər yaratdığını qeyd

---

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность турков. М.-Л., АН СССР, 1952, с.361-374.

² Рəcəбли Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2002, s.48-50.

³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, s.98-100.

edirlər¹. T.İ.Qruninin fikrincə, -ki affiksinin heç bir morfoloji funksiyası yoxdur. T.İ.Qrunin -k⁴ affiksi ilə sintaktik səciyyəli “kim” formasını qarışdırır².

“Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi belə bir tərifi təsdiq etməyə əsas verir ki, omonim məzmununa malik olan “-ki”-nin bir xüsusiyyəti də morfoloji əlamət kimi düzəltmə sifətlər əmələ gətirməkdir. Bu vəzifədə -ki-nin başqa bir sövti tərkibdə olduğunu bilmirik, halbuki, sintaktik vəzifədə işlənən -ki-nin XVIII əsrə qədər işlənmiş qədim şəkli -kim uzun zaman daha aktiv vəziyyətdə olmuşdur. Beləliklə, eyni şəkllə malik olan hər iki -ki-ni eyniləşdirmək və onun morfoloji xüsusiyyətlərini inkar etmək düzgün olmaz”³. -i, -yi affiksləri ilə, cənub-qərb qrupu türk dillərində isimlərdən sifət və zərf düzəlir. Bu affikslər fars mənşəlidir. -i, -yi şəkilçiləri ilə düzələn sifətlər türk dillərində fonoloji baxımdan təkmilləşmiş, şəkilçilərin damaq-dodaq ahənginə uyğunlaşaraq dəyişmişlər.

-c⁴ affikslər qrupu ilə düzələn sifətlər türk dillərində çoxluq təşkil edir. Bu şəkilçi qədim türk dilindən dövrümüzə qədər öz işləklik dərəcəsini itirməmişdir.

“Древнетюркский словарь”da -çi şəkilçiləri ilə düzəlmiş isimlər və sifətlər verilir. Lüğət -ç⁴ affiksləri ilə düzəlmiş 41 isim verir və bu isimlər müəyyən bir sənət peşə, ixtisas sahibi olan şəxsləri bildirir.⁴ Bəzi sifətlər -cığ, -ciğ formaları ilə səciyyələnir. Qədim türk dilində **-ç⁴ və -ciq** şəkilçiləri ilə düzələn sifətlər paralel işlənmişdir (oqşancığ-oqşancı)⁵. Fikrimizcə, affiksin sonunda gələn “ğ” samiti daha qədim dövrlərin məhsuludur. Orta türk dövründə **-ç⁴** affiksləri semantik-funksional baxımdan diferensiallaşmışdı. XIV əsr Xarəzm yazılı abidələrinin materialları da bu fikri sübut edir.

---

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность турков. М.-Л., АН СССР, 1952, с.73-81; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских памятников (VII-IX вв), Л., 1980, с.30-32.

² Грунин Т.И. Документы на половецком языке. XVI в. М., 1967, с.37-38.

³ N.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.80-82.

⁴ Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, с.104-105; 179-180; 345-346.

⁵ Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, с.374-375; 470-471; 641-642.

XIV əsr Xarəzm yazılı abidələrində **-çl⁴**, **-l⁴** və **-lk⁴** affiksləri sinonim qrammatik formantlar kimi işlənmiş, sinonim sifətlər yaratmışdır: qizlənçi-qizli, qizlik¹.

-çil⁴ affiksi türk dillərində əsasən dörd variantda işlənir. Professor Mirzə Kazım bəy “Общая грамматика турецко-татарского языка” kitabında **-çil⁴** affiksləri ilə türk və tatar dillərində xasiyyət, əlamət bildirən sifətlər düzəldiyini yazırdı². Qədim və orta əsrlər türk dillərində **-çil⁴** affiksləri ilə yaranan sifətlər substantisləşərək isim kimi də işlənmişdir³. -çil⁴ affiksləri əsasən oğuz dilləri qrupuna məxsusdur. Qıpçak dillərində **-çil⁴** formantlarına məxsus olan qrammatik mənəni **-çl** və **-çan** şəkilçiləri ifadə edir⁴.

Türk dillərində **-çl** və **-çil** affiksləri qrammatik sinonimlik funksiyasını daşıyırlar: zarafatçıl-zarafatçı. Zaman keçdikcə bu affikslər arasında semantik funksional diferensiallaşma prosesi getmiş, -çl affiksi isimləri, -çil şəkilçisi sifətləri yaratmışdır.

Türk dillərində **-sal**, **-sel** affiksləri ilə kəmiyyət, xüsusiyyət bildirən sifətlər düzəlir. Bu şəkilçi yalnız bəzi türk dillərinə xas olan affiksdır. Lakin tarixən Azərbaycan, türk və başqa dillərdə unudulmuş, yalnız bir neçə sifətin tərkibində qalmışdır: qumsal, yoxsul və s.

Fel köklərindən **-aq**, **-ək**, **-ıq**, **-ik**, **-uq**, **-ük** affiksləri vasitəsilə düzələn sifətlərə Göytürk yazılı abidələrində, Mahmud Kaşqarlının “Divan”ında, “Qutadqu bilik”də rast gəlinir: acıq; acıq; ağruq (xəstə); anuq (hazır); ariq (saf, təmiz); aruq (yorğun); basırsaq (ürəyi yumşaq, xoşxasiyyət); bayliq (dövlətli) və s. **-aq**, **-ək**, **-ıq**, **-ik**, **-uq**, **-ük** affiksləri orta türk dövründə də məhsuldar olmuşdur. Fel kökləri sait səslə bitdikdə **-q/-k**; samit səslə bitdikdə isə **-aq**, **-ək**, **-ıq**, **-ik**, **-uq**, **-ük** şəkilçiləri ilə düzəlir. Bəzi türk dillərində açıq saitli **-aq**, **-ək**

---

¹ Фазилов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I часть, Ташкент, ФАН, 1966, с.579-580.

² Казым-бек, Избранные произведения. Баку, «Элм», 1985, с.90-95.

³ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV в. на материале «Хосров и Ширин». Кутба, М., 1979, ч.1, с.44-48.

⁴ Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. ч. I, Чебоксари, 1954.с.174-175.

şəkilçiləri ilə düzələn sözlər qapalı saitli **-ıq, -ik, -uq, -ük** saitləri ilə düzələn leksemlərdən yalnız qrammatik forma nöqtəyi-nəzərindən deyil, semantik cəhətdən də fərqlənirlər. Bata (batık) – bataq (yapışqan, palçıq) və s. Bu semantik fərq yalnız müasir türk dillərində deyil, Orxon-Yenisey abidələrində, Mahmud Kaşqarlının lüğətində, Qütbün, Seyf Sarainin əsərlərində də müşahidə olunur¹.

E.N.Nadjip «Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв.» əsərində **-aq, -ək, -ıq⁴** affikslərinin XI-XIV əsrlərdə türk dillərinin derivativ sistemində çox məhsuldar olduğunu qeyd edir².

XI-XIV əsrlərdə oğuz və qıpçaq dillərində açıq **-acı; ariq-ari; uluq -ulu; issiq-issi; sariq-sarı; katık-katı; kuruq-kuru** sifətləri sinonim sıralar yaratmışlar³.

-aq, -ək, -ıq, -ik, -uq, -ük affiksləri arasında funksional diferensiallaşma meyli türk dillərinin heç birində inkişaf etməmişdir. Türk dillərində bütün təsirli fel köklərindən passiv semantikalı sifətlər düzəlidir. Təsirsiz fel köklərindən isə aktiv semantikalı sifətlər düzəlidir (inci-incik, soyu-soyuq) və s.

Türk dillərində diferensiallaşma **-aq, -ək, -ıq** affiksləri öz supletivizmi ilə də diqqəti cəlb edir: eyni leksem həm isim, həm də sifət kimi işlənir: yüyruk (Azərb.dili)- yuğürük (sifət, türkmən dili). Türk dillərində **-qan** affiksi ilə düzələn sifətlərin mənaları kök və əsasların yalnız konkret semantikasını deyil, hətta mücərrəd metaforik anlamlarını da təkrar edir (qudurğan-qudur).

-ağan, -iqan affiksləri **-qan** şəkilçisinin bir qədər mürəkkəbləşmiş formasıdır. Q.Ramstedt **-ağan** formantının tərkibindəki **-a** səsini feli bağlama forması hesab edirdi⁴.

Bəzi türk dillərində **-ağan** affiksi indiki zaman feli sifətlərini ifadə edir. Kumık, qaraqalpaq, qaraçay-balkar dillərində **-ağan**

---

¹ Кондратьев В.Г. Грамматический очерк языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Л., 1981, с. 184-185; Əsgər R. Qutadqu bilik, Bakı, Elm, 2003, s.34-36.

² Наджип Е.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., Наука, 1989, с.110-112.

³ Наджип Е.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV в. на материале «Хосров и Ширин» Кутба, М., 1979, ч. I, с.134-135.

⁴ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1975, с.118-119.

affiksinin çox məhsuldar olduğu müşahidə olunur. –ağan və –qan affikslərinin bəzi türk dillərində semantik və struktur təkamülünü izləyərkən, belə nəticəyə gəlmək olur ki, hərəkətin təkrar olunması sememi əsasən –*qan* formasına aiddir, –*a* “şəkilçisi isə indiki zaman feli bağlama”larının ifadə formasıdır.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü hissəsi mürəkkəb sifətlərin struktur təkamülünə həsr olunmuşdur və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil türk dillərində mürəkkəb sifətlərin tədqiqat tarixinə həsr olunmuşdur. Türk dillərində mürəkkəb sifətlərə münasibət müxtəlifdir. Bəzi türkoloqlar, ümumiyyətlə, mürəkkəb sifət anlayışını qəbul etmirlər. M.M.Şerbak, F.Q.İsxakov, A.A.Ralmbax mürəkkəb sözlərin morfolojiyada öyrənilməsinə qarşı çıxırlar¹. Bəzi dilçilər Q.Paulun mürəkkəb sözlər haqqındakı ənənəvi nəzəriyyəsinə qarşı çıxış edirlər. V.M.Jirmunski Q.Paulun nəzəriyyəsinə müəyyən qədər müasirləşdirərək hesab edir ki, hər bir mürəkkəb sifət vaxtilə söz birləşməsi olmuşdur və ya keçmiş söz birləşmələrinin modelləri əsasında yaranmışdır. Adı çəkilən alimlərin elmi konsepsiyası əsasən mürəkkəb sifətlərin qrammatikalarda özünəməxsus yer tutmasını və onların kateqorial əlamətlərini inkar etməyə əsaslanır².

Deyilənlərin əksinə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bütün türk dillərində saysız-hesabsız mürəkkəb sifət vardır. Bu mürəkkəb sifətlər müstəqil leksik vahidlər kimi formalaşır və onların əsas mənaları frazeoloji ifadələrin asılı anlamlarından fərqlənir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində mürəkkəb sifətlər yoxdur. Mahmud Kaşqarının “Divan”ında, “Qutadqu bilik”də, orta türk dövrü abidələrində mürəkkəb sifətlər çoxdur.

Azərbaycan dilinin tarixi araşdırmaları sübut edir ki, sadə və düzəltmə sifətlərlə yanaşı Azərbaycan dilində mürəkkəb sifətlər də işlənmişdir. Professor H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilində mürəkkəb

---

¹ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, с.143-144; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., 1977, с.97-102; Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, с.28-34.

² Паул Г. Принципы истории языка. М., 1960, с.34-37.

sifətlərin müstəqil qrammatik formalar olduğunu sübut edir”¹. III fəslin üçüncü yarımfəslinin ikinci bölümü “Türk dillərində mürəkkəb sifətlərin ifadə vasitələri” adlanır.

A.N.Kononov “Грамматика современного узбекского литературного языка” əsərində müasir özbək dilində mürəkkəb sifətlərin sifət+sifət, sifət+isim, sifət+səy+isim+-li, isim+isim+-li, isim+fel, isim+isim və s. üsullarla düzəldiyini qeyd edir². Müasir türk dillərinin demək olar ki, hamısında mürəkkəb sifətlərin ifadə vasitələri oxşardır.

III fəslin dördüncü yarımfəsli “Türk dillərində sifətlərin müqayisə dərəcələri”nə həsr olunmuşdur. Sifəti başqa nitq hissələrindən, xüsusilə isimlərdən ayıran əsas əlamət müqayisə dərəcələridir. Müqayisə dərəcələri bir nitq hissəsi kimi sifətə məxsus yeganə qrammatik əlamətdir. Müqayisə dərəcələri sifətlərin hamısını deyil, bir qismini əhatə edir. Bu baxımdan müqayisə dərəcələrini ancaq əsli sifətlərə aid edirlər.

1924-cü ildə “Azərənəşir” tərəfindən buraxılmış “Qrammatika” kitabında sifətin dərəcələri tamamilə ərəb dili sifət dərəcələrinə uyğun olaraq verilmiş və yeddi qrupa bölünmüşdü. Bu qrupların adları da ərəb terminləri ilə verilmişdir.³

Ə.Dəmirçizadə sifətin üç dərəcəsi (adi, azaltma, çoxaltma) olduğunu qeyd edir⁴. M.Hüseynzadənin fikrincə, Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır⁵. Türk dilində də sifətin müqayisə dərəcələrinə aid müxtəlif əsərlər çap edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində türk dilçilərindən Hüseyn Cahid (“Türkcə sərf və nəhv”) Əhməd Rasim (“Müəllimi-sərifi”) qrammatikaya həsr olunmuş əsərlərində sifətin müqayisə dərəcələri probleminə toxunmuş, lakin ərəb dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə istinad etdiklərindən

---

¹ H.Mirzəzadə. “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”. Bakı, 1990, s.91-92.

² Кононов А.Н. «Грамматика современного узбекского литературного языка», М.-Л., 1960, с.71-74.

³ А.Еввазов. “Müasir türk ədəbi dilində sifətin müqayisə dərəcələri”. Bakı, Maarif, 1984, s.128-129.

⁴ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1984, s.128-129.

⁵ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985, s. 91-92.

müəyyən səhvlərə yol verilmişlər¹. Türk dillərində sifətlərin müqayisə dərəcələri Mitat Sədullah Sanderin “Tatbikatlı türkce qrammer dersleri” əsərində müəyyən dərəcədə təhlil olunur. Əsərdə sifət dərəcələrinin izahında bir systemsizlik nəzərə çarpır². T.Banquoğlunun fikrincə, türk dilində sifətin şiddətləndirmə və azaltma dərəcələri ilə əşyaları eyni əlamət və keyfiyyət üzrə müqayisə etmək mümkün deyildir³.

Türk dilləri sistemində *-rak -rək* şəkilçiləri özünəməxsus yer tutur. A.M.Şerbak bu şəkilçinin tarixi inkişaf nəticəsində azaltma mənası verən “arak”, “ərək”, “aruk” sözlərindən yarandığını qeyd edir⁴.

Türk alimlərindən Tahsin Banquoğlu, Ahmet Cavat, Emre, Besim Atalay, Muharrem Erkin və b. türk dillərində sifətlərin müqayisə dərəcələrinin düzəldilməsində *-rak, -rək* affikslərinin müəyyən rolu olduğunu qeyd edirlər⁵.

Sifətin müqayisə dərəcələrinin səciyyəvlənməsi ilə yanaşı əsas problemlərdən biri sifət dərəcələrinin meyarıdır. Türk dillərində sifətlərin adı dərəcəsi digər dərəcələr üçün meyar hesab oluna bilər. Sifətlərin azaltma dərəcəsi morfoloji və sintaktik üsullarla düzəlir. Fikrimizcə, azaltma və şiddətləndirmə dərəcələrini sifətlərin müqayisə dərəcələri hesab etmək olmaz. Bu barədə akademik V.V.Vinoqradovun fikirləri maraqlıdır: “Azaltma və şiddətləndirmə keyfiyyətlərinə malik olan əşyaların müqayisəsinə əsaslanan, həmin keyfiyyətlərin normasına nisbətən keyfiyyətin subyektiv qiymət formalarından müqayisə dərəcələri formalarını qəti ayırmaq lazımdır. Keyfiyyətin yumşaltma, qüvvətləndirmə və azalmasını ifadə edən

---

¹ Bax: A.Eyvazov. “Müasir türk ədəbi dilində sifətin müqayisə dərəcələri”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1967, s.39-42.

² Sadullah Sander. Tatbikatlı türkce qrammer dersleri. İstanbul, 1935, s.38-46.

³ Tahsin Banquoğlu. Türk qrameri, Ankara, 1959 s.24-30; T.Banquoğlu Türkcedə benzerlik sifətləri. Türk dili araşdırmaları yilliyi. 1957, s.100-104.

⁴ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., 1977, с.114-116.

⁵ Banquoğlu Tahsin. Türk qrameri. Ankara, 1959, s.28-30; Ahmet Cavat Emre. Türk lehçelerinin müqayisəli qrameri. İstanbul, 1940, s.14-15; Atalay Besim. Türk dillərində ekler və köklər. İstanbul, 1941, s.58-59; Erkin Mühərrem, Osmanlıca dersleri I, İstanbul, s.152-153.

subyektiv qiymətlər öz-özlüyündə əşyaların keyfiyyət dərəcəsi üzrə heç bir müqayisəni bildirmir”¹.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində araşdırmanın əsas müddələri ümumiləşdirilmişdir. Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülünün diaxon planda araşdırılması aşağıdakı nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

– Türk dillərində sifətlərin semantik təkamül tarixini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olar ki, türk dilləri sistemində əvvəl ad, sonra isə keyfiyyət kateqoriyası yaranmışdır. Yəni eyni sözlərdə müəyyən dövrdə yalnız ad, əşya mənası olmuş sonra keyfiyyət anlamı yaranmışdır. Məna strukturunun inkişafında müşahidə edilən bu semantik keçid türk dillərində sifətlərin semantik təkamülünün əsas istiqamətlərindən sayıla bilər.

– Keyfiyyət çalarlı mənası olan ismin sifətə çevrilməsi üçün substansiyanın öz semantik strukturundakı haçalaşmanı (ikiləşməni) dəf etməsi lazım gəlir. Həmin substansiyanın cümlədə işlədilməsi kontekstin ümumi mənasının ona təsiri ilə əlaqədardır.

– Prototürk dilində isim, sifət, say kökləri eyni leksemlərlə ifadə olunmuşdur, türk xalqları bölünməmişdən əvvəl ümumi bir dil mövcud olmuş, bu dildə köksözlər polifunksional səciyyə daşmışdır. Prototürk dilində sifət, isim, fel kökləri arasında müəyyən sədd olmamışdır. Dil sisteminin təkamülü nəticəsində mənalar diferensiaslanmış, sinkretiklik meydana çıxmışdır.

– Türk dillərində sifətlərin semantik strukturu, bu strukturun komponentləri çox yaxındır, əksər hallarda isə eynidir. Sifətlərin qrammatik strukturunda bəzi fonetik dəyişikliklərin olmasına baxmayaraq, məna əsasən qalır. Fonetik fərqlər formal xarakter daşıyır və məna strukturunun funksiyalarına heç bir təsir göstərmir.

– Nitq hissələri ümumdil hadisəsidir. Bu baxımdan nitq hissələrinin təsnifatında nə leksik məna, nə formal qrammatik əlamətlər, nə də sintaktik funksiyalar əsas götürülə bilməz. Nitq hissələrinin təsnifatının əsasında semasioloji meyarlar: əşyavilik anlayışı (isim), atributivlik və ya əlamət (sifət), dinamik xüsusiyyət (fel), hərəkətə aid əlamət (zərf) durur.

---

¹ Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове), М., 1970, с.242-244.

– Zərflərin sifətlərdən morfoloji ayrılma prosesi daha qədim dövrlərə, Orxon-Yenisey abidələrinin yaranmasından əvvəlki vaxta təsadüf edir. Zərflər morfoloji baxımdan sabit nitq hissələridir, isim və sifətlərdən sonra yaranmışdır. Sifətlər və isimlər isə prototürk dövründə mövcud olmuş əşyavi-ələmət semantikali diferensiaslaşmamış addan törəmişdir.

– Əsrlər boyunca sifətlərin semantik strukturları müxtəlif təsirlərə məruz qalmış, hər bir türk dilinin leksik-semantik sistemində gedən dəyişikliklər bu dil vahidinin təkamül prosesinə öz təsirini göstərmişdir. Sifətlərin mürəkkəb semantik strukturunda yaranmış hər bir məna komponenti, hər bir anlam çaları dil vahidinin işləndiyi sistemin özünə məxsus olub, onun qanunları ilə inkişaf etmişdir.

– Türk dillərində sifətlərin strukturunda gedən təkamül proseslərini tam başa çatmış hesab etmək düzgün deyildir. Semantik strukturlar daim hərəkətdə, daim inkişafdadır. Bu proseslər təbiətin, cəmiyyətin və onları əks etdirən dil sisteminin təkamülü ilə əlaqədardır, onların tərkib hissəsidir.

– Türk dillərində sifətlər yalnız konkret əşya və ələmət semantikali leksemlərin təkamülü nəticəsində deyil, qeyri-əşyavi mücərrəd semantikali sözlərin tarixi inkişafı nəticəsində də meydana gəlmişdir. Bu qeyri-əşyavi, mücərrəd semem türk dillərində ələmət və keyfiyyət bildirən sözlərin-sifətlərin və zərflərin semasioloji əsasını təşkil edir.

– Əski və müasir türk dillərində eynimənşəli sadə sifətlər müəyyən struktur çərçivəsində müxtəlif variantlara, formalara düşür. Bu fonomorfoloji variantlar həm türk dilləri sisteminin ümumi təkamül qanunlarını, həm də hər bir türk dilinin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Türk dillərində sadə sifətlərin mənşəcə eyni olan variantları yalnız müəyyən fonetik və morfoloji dəyişikliklərə məruz qalmış dil vahidləridir. Bu vahidlər hər bir türk dilinə xas olan fonoloji vəziyyətləri, dillərin fərdi akustik-artikulyasion xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Mənşəcə eyni sifətlərin müxtəlif türk dillərindəki formaları hər bir dildə özünəməxsus tələffüz və yazılış qaydası ilə seçilir.

– Birhecalı sifət köklərinin ikihecalılara çevrilməsi heç də bəzi alimlərin sübut etməyə çalışdıqları kimi, türk dilləri sisteminin sabit fonomorfoloji qanunu deyildir. Müxtəlif türk dillərinin fon-

morfoloji strukturunun əsas komponentləri olan sait və samit səslərin əsrlər boyu inkişaf etməsi nəticəsində dəyişən akustik-artikulyasiya xüsusiyyətləri birhecalı sifətlərin ikihecalılarla və ya əksinə ikihecalıların birhecalılarınla əvəz edilməsinə şərait yaradır. Buna görə də hansı sifət kökünün ilkin, hansının sonradan yaranmış olduğunu, yəni əvvəl birhecalıların və ya ikihecalıların yarandığını demək çətinidir.

– Türk dillərinin materiallığını diaxronik baxımdan araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olar ki, Hind-Avropa və sami dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində düzəlmə sifət strukturları formal-funksional cəhətdən tam diferensiaslaşmamışdır.

– Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional təkamülünə təsir edən faktorlar müxtəlifdir. Təkamül prosesində əsasən iki faktor diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən dil sistemi öz konservativliyini, stabilliyini saxlamağa çalışır: digər tərəfdən isə dəyişməyə, təkmilləşməyə can atır. Bütün bunlar türk dillərində sifətlərin semantik strukturunun təkamülünə, variantlığın yaranmasına səbəb olur. Semantik struktur məqsədyönlü funksional sistem kimi mövcud olur və inkişaf edir.

– Türk dillərinin tarixi təkamülü nəticəsində nəinki kökmorfemlər, hətta sözdüzəldici şəkilçilər də semantik-funksional baxımdan diferensiaslaşmışdır. $-ki^4$, $-çi^4$, $-cıl^4$, $-içi^4$ affiksləri buna misal ola bilər. Müşahidə olunan dil faktları $-lıq^4$ və $-li^4$ affikslərinin sözdüzəlmə funksiyasında işləndiyini sübut edir. Bu dövrdə həmin affikslər arasında hələ semantik-funksional diferensiaslaşma prosesi getməmişdi.

– Türk dilləri sistemində hər bir sifətin özünəməxsus distributiv xüsusiyyətləri vardır. Lakin hər bir sözün semantik strukturu yalnız bir məna uzlaşması ilə deyil, həm də həmin leksik vahidin – sifətin ifadə etdiyi əlamətin real xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

– Müxtəlif söz birləşmələrində, fərqli semantik vəziyyətdə işlənmək sifətin qrammatik vəhdətini pozmur. Semantik strukturun ifadə forması olan morfoloji-fonetik quruluş bütün mətnlərdə dəyişmədən qalır. Eyni leksemin müxtəlif nitq konstruksiyalarında, fərqli mənələrdə, lakin dəyişməz formada işlənməsi dilin çoxfunksiyalı şüur forması olduğuna təkzibedilməz sübutdur.

– Çoxmənalı sifət hər hansı bir kontekstdə distributiv əlaqələrə girir və bu zaman bizdə elə təsəvvür yaranmır ki, mətn ikimənalı və

ya çoxmənalıdır. Yəni sifətin semantik strukturu nə qədər çoxşaxəli və mürəkkəb olsa da, hər hansı konkret kontekstdə, konkret distributiv əlaqədə sifət yalnız bir məna komponenti ilə çıxış edir.

– ıq⁴ affikslər qrupu ilə düzələn sifətlər XI-XIV əsrlərdə oğuz və qırqçaq dillərində eyniköklü sifətlərlə sinonim sıralar təşkil etmişdir: acı-acıq, ari-ariq, katı-katıq, kuru-kuruq və s.

– Mürəkkəb sifətlər türk dillərinin leksik və qrammatik sistemlərinin ayrılmaz komponenti olmuşdur. Mürəkkəb sifətlərin türk dillərində xüsusi qrammatik yaranma üsulları vardır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu nəşr edilmiş aşağıdakı əsrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Türk dilləri sistemində sifətlərin struktur-semantik təkamülü (monoqrafiya), Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1995, 139 səh.

2. Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik variantları (monoqrafiya), “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1998, 185 səh.

3. Türk dillərində bəzi sifətlərin struktur-semantik təkamülünə linqvistik faktorların təsiri (məqalə) “Dil və ədəbiyyat”, I buraxılış, Bakı, 1995, s. 115-122.

4. Türk dilləri sistemində dad bildirən sifətlərin semantik təkamülü (məqalə), “Dil və ədəbiyyat”, Bakı, 1995, s. 123-131.

5. “Alp” və “aqi” sifətlərinin tarixi təkamül prosesləri. “Dil və ədəbiyyat”, Bakı, 1995, səh.132-138.

6. Türk dillərində distributiv faktorların sifətlərin semantik təkamülünə təsiri (məqalə). Filologiya məsələləri; Nəzəriyyə və metodika, IV buraxılış, Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 1995, s.46-49.

7. Türk dillərində “qara” sifətinin semantik təkamülü (məqalə), “Türkologiya”, № 1, 1994, Bakı, s.52-57.

8. Rus dilində türk mənşəli sifətlər (məqalə), “Tədqiqlər”, Bakı, “Elm”, 1998, s. 108-111.

9. Развитие семантики прилагательных в тюркских языках. Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова. Шымкент, 1998, 10 с.

10. Türk dillərində düzəltmə sifətlərin morfoloji təkamülü. “Dil və ədəbiyyat” nəzəri, elmi-metodik jurnal, 2 (20), Bakı, BDU nəşriyyatı, 1998, s. 55-58.

11. Türk lehce ve şivelerinde sifatların kuruluşunun mana gelişimi. Türk lehceleri ve edebiyatı dergisi. Sayı: 21, ekim, 1998, Ankara Üniversitesi, s. 7-17.

12. Türk dillərində sadə sifətlərin morfoloji təkamülü. Türkologiya məsələləri, Nəzəriyyə və metodika, Bakı, "Elm", 1998, s. 73-81.
13. Türk dillərində "ağ" sifətinin struktur-semantik inkişafı. Türkologiya 1-4, Bakı, 1999, s. 52-57.
14. Türk dillərində sifətlərin struktur-semantik təkamülü. Türkologiya № 1-2, Bakı, 2003, s. 45-53.
15. Türk mənşəli sifətlərin rus dilində semantik təkamülü. Tədqiqlər № 3, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2004, s. 236-242.
16. Türk dillərində sadə sifətlərin struktur paradıqları. Tədqiqlər, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2004, s. 118-128.
17. Toponimlərdə sifətlərin məna variantları. Dilçilik məsələləri, № 1 (2), Bakı, 2005, s. 272-282.
18. Rus dilində türk mənşəli sifətlərin semantik təkamül problemləri. Tədqiqlər № 2, Bakı, 2006, s. 97-101.
19. Türk dillərində sifətlərin semantik təkamül problemləri. Tədqiqlər № 2, Bakı, 2007, s. 168-173.
20. Türk dillərində sifətlərin sinonimik paradıqları. Tədqiqlər, Bakı, 2007, № 4, s. 89-93.
21. Türk dillərində mürəkkəb sifətlər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 6 (60), Bakı, 2007, s. 65-67.
22. Türk dillərində -lı, -li, -lıq, -lik affikslərinin funksional-semantik diferensiasiyası, AMEA Xəbərlər, Humanitar elmlər seriyası, № 3, 2007, s. 160-167.
23. Türk dillərində sadə sifətlərin struktur təkamülü. Tədqiqlər, Bakı, 2008, s. 123-130.
24. Структурно-семантическая эволюция прилагательных в тюркских языках. Filologiya məsələləri, Bakı, 2008, s. 199-206.
25. Развитие семантики качественных прилагательных в тюркских языках. Ежемесячный журнал. «Молодой учёный» № 2, 2009, г. Иркутск, стр. 104-108.
26. Синонимия прилагательных в тюркских языках. Научно-информационный бюллетень «Выпускник», Казахстанская ассоциация выпускников российских (советских) вузов, Астана, 2009, № 3, стр. 14-21.
27. Семантическая эволюция прилагательных в синонимических рядах (на материале тюркских языков),

Приднепровский научный вестник, Украина, Днепропетровск, 2009, № 8.

28. Семантические особенности качественных прилагательных в тюркских языках. Вестник ПГУ, Научный журнал Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова, № 3, 2009, Павлодар, стр. 186-194.

29. Синонимия прилагательных в тюркских языках (на материале письменных памятников XI-XIV веков). Вестник Казахского гуманитарно-юридического университета, № 5, 2009, Астана, стр. 8-14.

30. Türk dillərində sifətlərin müqayisə dərəcələri. Filologiya məsələləri, № 4, "Elm və təhsil". Bakı, 2010, s. 140-156.

31. Türk dillərinin nitq hissələri kontekstində sifətlərin yeri. Sifət və zərflər, sifət və isim problemi. Dil və ədəbiyyat, № 2 (73), Bakı, 2010, s. 83-87.

32. Глагольно-именная корреляция корней прилагательных в тюркских языках. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. BDU, Bakı, 20-21 may, 2010. s. 499-503.

33. Неразложимые корни прилагательных в тюркских языках. Filologiya məsələləri, № 6, "Elm və təhsil", s. 142-147.

34. Терминологическое значение в семантической структуре прилагательных в тюркских языках. Terminologiya məsələləri, Bakı, "Elm", 2010, s. 67-71.

35. Производящие основы прилагательных в разносистемных языках. В журнале «Проблемы филологии», Саратов, 2010, с. 3-7.

36. «Проблемы словообразования в разносистемных языках» на материале славянских и тюркских языков), «Современная филология: теория и практика» Москва, 2011, с. 7-10;

37. «Имена существительные и глаголы как производящие основы прилагательных в разносистемных языках», «Актуальные проблемы филологии» Москва, 2011, с. 3-7.

Семантико-функциональная и структурная эволюция
прилагательных в тюркских языках

Р е з ю м е

В настоящей диссертационной работе исследуется семантико-функциональная и структурная эволюция прилагательных в тюркских языках.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и научная новизна темы, определяются цели и задачи, теоретическая и практическая значимость, методы исследования и представляются сведения об использованных в работе источниках апробации работы.

I глава называется «Теоретические проблемы семантико-функциональной эволюции прилагательных в тюркских языках». В этой главе рассматриваются теоретические проблемы семантического и структурного развития прилагательных в диахроническом аспекте.

II глава называется «Лексико-семантические группы прилагательных в тюркских языках». В этой главе анализируются прилагательные следующих лексико-семантических групп: прилагательные, обозначающие цвет, объем, вес, состояние, психологические и физические особенности».

III глава называется «Структурная эволюция прилагательных в тюркских языках». В этой главе рассматриваются проблемы развития грамматической структуры простых, составных и сложных прилагательных в тюркских языках.

В заключении работы представлены основные результаты и выводы, вытекающие из исследования.

Semantic-functional and structural evolution
of the adjectives in Turkic languages

S u m m a r y

Semantic-functional and structural evolution of the adjectives in Turkic languages is investigated in the dissertation. The dissertation consists of three chapters, a conclusion, list of the used literature and 4 appendices. The appendices cover functionally related adjectives' meanings in the composition of onomastic units of different geographical areas of the world, lexico-semantic parallels of adjectives in Turkic languages, the words of Turkic origin in the composition of adjectives in Russian language.

In the introduction the urgency of a theme and the scientific novelty of the work is justified, it is spoken about the purpose, theoretical and practical significance methods of investigation, the information about sources and the approbation of the work is given.

The first chapter is devoted to the semantic-functional evolution of the adjectives in Turkic languages. The theoretical problems of semantic and structural development of adjectives in diachronic aspect are considered in this chapter.

The second chapter is called "Lexico-semantic groups of adjectives in Turkic languages". The following lexico-semantic groups: the adjectives denoting color, volume, weight, condition, psychological and physical peculiarities are analyzed in the second chapter.

The third chapter is devoted to the structural evolution of adjectives in Turkic languages. The problems of development of grammatical structure of adjectives in Turkic languages are considered in this chapter.

In the Conclusions the basic results of the conducted research are given.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЛИЕВА ЗЕМФИРА МУСА кызы

**СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ И
СТРУКТУРНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

10.02.06-Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени доктора филологических наук

БАКУ – 2012